

8/VI-34 р.

[...] Була мамаша. Все «курсирує» між Борисполем й Києвом. В турботах за хліб насущний для дітей... Я теж недостатньо допомагаю, завжди знаходяться свої дірки й де вони лише беруться, а стан сім'ї домашніх дуже тяжкий. Жодного фунта хліба й чого іншого, окрім молока. Да й то в першу чергу треба його витратити на утримання самої корови. Коли вже вони вийдуть з цього «безхліб'я»?

Примітки

- ¹ Д.Заволока народився 27 січня 1906 р. у м. Борисполі на Київщині. До 1925 р. працював наймитом у селі і кочегаром на різних підприємствах. Напередодні арешту проживав у м. Києві на вулиці Пушкінській, 23. До лав ВКП(б) прийшов у 1925 р. з комсомолу. Вже в лютому 1932 р. обіймав відповідальну посаду у Київській обласній контрольній комісії, згодом очолював відділ райкому партії. Його дружина Ольга Петрівна завідувала сектором ЦК ЛКСМУ.
- ² В окремих документах архівно-слідчої справи — вул. Переця. Так вона називалась у 1919–1944 рр. на честь єврейського письменника І.Ю.Переця.
- ³ Тут і далі дати на полях дописані від руки червоним чорнилом або надруковані друкарською машинкою.
- ⁴ Село Бараші було центром Барашівського району.
- ⁵ Села Бараші, Яблунець, Усолуси, Бобриця, Киянка на той час належали до Київської, а тепер — до Житомирської області (утворена 22 вересня 1937 р.).
- ⁶ Так у тексті. Слід: виправлено.
- ⁷ Далі пропуск у тексті.
- ⁸ Тут і далі підкреслення були зроблені, очевидно, в оригіналі співробітниками НКВС УСРР і машиністка перенесла їх в свій передрук.
- ⁹ Так у тексті. Правильно — підпільників.
- ¹⁰ Так у тексті.
- ¹¹ КРЕС — Київська районна електрична станція.
- ¹² ЗРК КПВРЗ — Закритий робітничий кооператив Київського правозовагоноремонтного заводу.

*Публікацію підготували
Сергій Бозунов і Василь Даниленко
(Київ)*

*Надія Платонова
(Київ)*

ЗАКОНОДАВЧІ ТА ВІДОМЧІ НОРМАТИВНІ АКТИ ЩОДО СПЕЦПОСЕЛЕНЦІВ З УКРАЇНИ, 20-ті – 60-ті роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України)

Понад 50 років минуло з часу останніх масових репресій у Радянському Союзі, проте й донині не вдалося встановити імена і долі багатьох репресованих, а також дослідити повною мірою законодавчо-нормативні та відомчі акти колишнього СРСР, на підставі яких здійснювалися репресії.

Незважаючи на велику кількість публікацій, не можна вважати вичерпаною і проблему вивчення такої категорії репресованих, як спецпоселенці. До них відносяться розкуркулені, виселені за національною ознакою (німці, татари, болгари, поляки, греки, вірмени та інші національні меншини), члени сімей учасників ОУН і УПА, особи, віднесені до «неблагонадійного елементу», «фольскдойч», інтерновані, ієговісти та інші категорії громадян, котрі за логікою тогочасної владної верхівки повинні були ізолюватися у віддалених районах СРСР і не впливати «руйнівним» чином на будівництво соціалістичної держави.

Наукова література містить узагальнені дані щодо чисельності спецпоселенців по окремих роках, починаючи від 1930-го. Так, за підрахунками дослідника В.Земськова, здійсненими за матеріалами НКВС СРСР, у 1930–1932 рр. з УСРР було виселено 63 817 родин. З них до Північного краю — 19 658, на Урал — 32 127, до Західного Сибіру — 6 556, до Східного Сибіру — 5 056, до Якутії — 97, на Далекій Схід — 323¹.

На підставі постанови ЦК КП(б)У від 20 грудня 1934 р. «Про переселення з прикордонних районів» німецького та польського населення до Сибіру у січні 1935 р. було депортовано 9 470 господарств (близько 40 тис. осіб)².

У Державному архіві Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України) зберігаються законодавчо-нормативні та відомчі документи щодо зазначеної проблеми, датовані 1936 р. і пізніше. І тому видається можливим оперувати фактичними та цифровими даними лише з цього часу. Проте і вони, на нашу думку, є дуже цінними для дослідників і можуть стати в нагоді для складання узагальноної достовірної інформації щодо виселених з України громадян, а також дозволять простежити введення в дію механізму репресій. Позаяк прийняття регламентуючого документу державними або партійними органами слугували приводом для появи відповідного нормативного відомчого акту (наказу, інструкції, розпорядження), що, у свою чергу, детально випишував хід реалізації чистки суспільства від «зайвих людей».

Так, завдяки обліковим даним ДА МВС України вдалося встановити, що упродовж 1936–1952 рр. було виселено на спецпоселення за межі України більше 522 тис. громадян. Ця кількість суттєво доповнює вже наведені вище дані і дозволяє науковцям, що вивчають історію репресій або ж, власне, проблему спецпоселенців, з'ясувати їхні долі, або завдяки узагальненим підрахункам більш-менш точно встановити реальну картину виселення.

Задля справедливості варто підкреслити, що практика примусового виселення громадян з центральних районів держави до віддалених місцевостей за певними ознаками (нелояльність до існуючого ладу, неблагонадійність, національність тощо) була винайдена ще задовго до створення країни Рад. Адміністративне заслання та інші форми «географічної» ізоляції та видалення з відповідних губернських центрів практикувалося в царській Росії доволі інтенсивно.

У перші роки після Жовтневої революції, розправляючись зі своїми противниками або навіть потенційними опонентами, радянський режим застосовував, переважним чином, розстріли або ув'язнення в тюрмах. Після ж завершення громадянської війни стало практикуватися й вигнання за межі радянських республік, а потім СРСР, або виселення у віддалені місцевості Союзу.

Вже 10 серпня 1922 р. декретом Всеросійського центрального виконавчого комітету Рад (ВЦВК) «Про адміністративне виселення» була створена законодавча основа для відповідних дій органів виконавчої влади. Для попереднього розв'язання цих питань при НКВС УСРР утворювалася особлива комісія — комісія з адміністративних виселень (адмінкомісія), якій було надано право виселення осіб на строк до трьох років³. Того ж року до Кримінального кодексу УСРР були введені заходи «вигнання з меж УСРР на строк або безстроково» й «позбавлення прав». Самовільне повернення у межі радянської України за статтею 71 каралося смертною карою⁴.

28 березня 1924 р. Президія ЦВК СРСР затвердила положення про права ОДПУ у сфері адміністративних виселень, заслання і ув'язнення у концентраційних таборях, згідно з яким громадяни Радянського Союзу без суду відправлялися у заслання на строк до 3-х років, а також висилалися за межі його державного кордону⁵. У союзних республіках винесення такого рішення покладалося на Особливу нараду ДПУ, якій надавалося право висилати громадян, що вчинили кримінальні злочини, лише в межах своєї республіки.

Таким чином, судові і позасудові органи могли виносити аналогічні вироки, серед яких були одні й ті ж важелі впливу — заслання, виселення, відселення.

Удосконалюючи роботу по вилученню «зайвих людей» з радянського суспільства, 28 січня 1928 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК «Про заборону суспільно-небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком», був визначений і відповідний перелік територій, до яких, серед інших, відносились: Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка (АМСРР), всі прикордонні округи УСРР та їх центри, Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська і Вінницька округи та їх центри. Цією ж постановою «НКВС УСРР за порозумінням з ДПУ УСРР і НКЮ УСРР» доручалось видати інструкцію про застосування цієї постанови⁶.

Початок 30-х років став апофеозом у справі «очищення» країни від «соціально небезпечних» осіб. До цієї категорії потрапили десятки тисяч розкуркулених і членів їх сімей. Потрапивши у жорно соціалістичних перетворень на селі, вони змушені були надовго, а іноді й назавжди, оселятися у великому географічному «мінусі» по відношенню до своєї споконвічної домівки. Додаткові виселення у ті роки здійснювалися й завдяки введенню наприкінці 1932 р. у СРСР (зокрема на початку 1933 р. і в УСРР) паспортної системи.

Процес звільнення спецпоселенців-«куркулів» був розпочатий в 1947 р. За постановою Ради Міністрів (РМ) СРСР № 1413–375цт⁷ від 7 травня 1947 р. були звільнені ті, хто перебували на території Карело-Фінської РСР, Красноярського краю, Молотовської, Вологодської, Новосибірської областей. Відповідно до зазначеної постанови був виданий наказ МВС СРСР від 16 травня 1947 р., який визначав механізм її виконання органами МВС⁸.

Спецпоселенці із категорії колишніх розкуркулених, які перебували в Казахській, Киргизській, Таджикиській РСР, Башкирській, Північно-Осетинській АРСР, Приморському краї, Омській, Читинській, Чкалівській областях, Вахшській долині, були звільнені відповідно до наказу МВС СРСР від 7 жовтня 1947 р.

Проте, лише у 1954 р. постановою РМ СРСР від 13 серпня спецпоселенці були зняті з оперативного обліку, а наказ МВС СРСР від 20 серпня 1954 р.⁹ детально регламентував дії виконавців.

Перші документи ДА МВС України, які проливають світло на виселення у віддалені місцевості СРСР (за винятком аналогічних процесів, пов'язаних із паспортизацією) представників певних національностей, датовані 1936 р. Верхні ж хронологічні межі законодавчих актів, котрі зберігаються у фондах архіву, сягають 1964 р.

За постановою Ради Народних Комісарів (РНК) СРСР¹⁰ від 28 квітня 1936 р. із прикордонної зони західних областей були виселені особи, яких віднесли до категорії «неблагонадійний елемент» з числа поляків, німців (всього 23 519 осіб). Їхнє юридичне звільнення від дії зазначеної постанови відбулося лише за постановою РМ СРСР від 17 січня 1956 р.¹¹

Певним пом'якшенням для загальної маси спецпоселенців стало зменшення тиску і надання відносної свободи їхнім дітям, що досягли віку отримання паспорту. Згідно з таємною постановою РНК СРСР від 22 жовтня 1938 р. дітям спецпоселенців видавали паспорт на загальних підставах і не перешкоджали виїжджати на навчання або роботу.

Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР 1939 р. стало приводом для чергових чисток «незайманих» територій від «соціально-небезпечного елементу». А такого, з точки зору радянських функціонерів, було чимало.

Робота по «чистці» цього регіону України шляхом масових відселень і виселень тривала не лише до червня 1941 р., а й після звільнення від гітлерівських загарбників у 1944 р. Строкатість західних областей УРСР як у політичному, так і національному відношенні, впливала на те, що географічний «мінус» мешканців західних областей був набагато більшим, ніж у їх братів по нещастю у східних місцевостях.

За постановою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 7 грудня 1940 р. у 1941 р. були виселені до Актюбінської області Казахської РСР особи, які обвинувачувалися у незаконному переході кордону в бік Румунії. За рішенням Особливої наради НКВС СРСР цим репресивним заходом терміном на 5 років були покарані також члени сімей осіб, засуджених за порушення кордону; крім того, вони були зараховані до категорії «зрадників Батьківщини», а їхнє майно частково конфісковувалося. Станом на 29 листопада 1967 р. в Актюбінській області перебувало на спецпоселенні 2 858 осіб, з яких 1 511 були неповнолітніми¹².

Наказом НКВС СРСР від 10 грудня 1940 р. впроваджувалася в дію Інструкція «Про порядок заслання у віддалені північні райони СРСР членів сімей «зрадників Батьківщини», які втекли за кордон. Члени сімей, про яких йшлося у цьому наказі, були звільнені згідно з Указом Президії Верховної Ради (ПВР) СРСР від 19 травня 1956 р., а голови сімей — відповідно до Указу ПВР СРСР від 7 січня 1960 р.

Початок Другої світової війни вніс свої корективи у процес виселення з певних областей громадян німецької національності. Слід зазначити,

що громадяни СРСР німецької національності «непокоїли» радянську владу задовго до початку війни. Так, у зв'язку з колективізацією ще у 1929 р. постановою ЦК КП(б)У «Про виселення німців з Миколаївської округи» обґрунтовувалась необхідність депортації за національною ознакою. Виключення становили лише ті, хто «добровільно» відмовлявся від власності на своє господарство і вступав до колгоспів. Етнічних німців і поляків стосувалась й постанова ЦК КП(б)У від 20 грудня 1934 р. «Про переселення з прикордонних районів»¹³.

Перші дні Великої Вітчизняної війни також були характерні діяльністю органів державної влади по виселенню німців з певних місцевостей України. Так, за постановою Державного комітету оборони (ДКО) СРСР від 22 вересня 1941 р. та постановами воєнних рад фронтів були виселені німці із Ворошиловградської (Луганської), Запорізької, Сталінської (Донецької), Дніпропетровської, Одеської, Харківської областей та Криму, за розпорядженням НКВС СРСР від 15 січня 1946 р. були виселені німці із Закарпаття (всього 1 969 осіб)¹⁴.

Сплинуло майже десять років, коли у 1955 р. відповідно до Указу ПВР СРСР від 13 грудня «Про зняття обмежень у правовому становищі німців і членів їх сімей, які перебували на спецпоселенні» були звільнені німці і члени їх сімей, виселені під час війни, а також німці — громадяни СРСР, які після репатріації з Німеччини були направлені на спецпоселення (всього 42 164 особи).

Трагічна сторінка з виселення представників інших національностей з території СРСР та УРСР у роки Великої Вітчизняної війни також представлена у фондах ДА МВС України відповідними документами. Зокрема, це постанови ДКО СРСР від 11 травня 1944 р., 21 травня 1944 р., у відповідності з якими з Криму були виселені болгар, греки, вірмени із числа німецьких посібників. За постановою від 24 червня 1944 р. така ж участь спіткала турецьких, грецьких, іранських підданих, а також татар, німців та представників інших країн, які перебували у стані війни із СРСР. Загалом було виселено 56 177 сімей (231 262 особи)¹⁵.

Певна відлига у долі греків, болгар, вірменів і членів їх сімей настала завдяки Указам Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 р., кримських татар і членів їх сімей — від 28 квітня 1956 р., іноземних підданих та осіб без громадянства — від 22 вересня 1956 р. Цими нормативно-правовими актами вони були звільнені з місць спецпоселення. Втім, звільненням особам не поверталось конфісковане майно і заборонялося повертатися до Криму.

Решта громадян була звільнена відповідно до Указу ПВР СРСР від 22 вересня 1956 р. та постанови РМ СРСР від 21 березня 1958 р. також без повернення конфіскованого майна і без права повернення до Криму.

Географічні обмеження для громадян, про яких йдеться у нормативно-правових актах 1955–1956 рр., робила суворішими постанова РМ УРСР

від 15 грудня 1958 р., за якою особам, виселеним за національними ознаками з Криму, було заборонено проживання не лише в Криму, але й в Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях.

Окремою ланкою в ДА МВС України представлені документи, що стосуються членів Організації українських націоналістів (ОУН). З початку Другої світової війни в західному регіоні України здійснювалися заходи по депортації членів цієї організації у віддалені райони СРСР. Зокрема, за постановою РНК СРСР від 10 квітня 1940 р. були виселені члени сімей ОУН, а у травні 1941 р. на строк до 20 років — сім'ї репресованих учасників контрреволюційних організацій. За вказівкою НКВС СРСР від 31 березня 1944 р. із західних областей України були виселені сім'ї учасників ОУН та УПА.

Продовження збройної боротьби між військами МДБ та формуваннями ОУН спричиняло подальше виселення із західного регіону УРСР і по війні. За постановою РМ СРСР від 10 вересня 1947 р., Указом ПВР СРСР від 21 лютого 1948 р., постановами Особливої наради МВС-МДБ¹⁶ й спільним наказом МВС, МДБ, Генерального Прокурора СРСР від 16 березня 1948 р. із західних областей України впродовж 1944–1952 рр. було виселено 192 543 члени сімей керівників та учасників ОУН та УПА, у тому числі із Львівської та Дрогобицької областей — 70 215 осіб, Івано-Франківської — 37 070, Рівненської — 33 975, Тернопільської — 27 172, Волинської — 20 605, Чернівецької — 3 506 осіб¹⁷. Згідно з постановою РМ СРСР від 2 березня 1951 р. «Про виселення куркулів з сім'ями із західних областей УРСР» було виселено 12 135 громадян¹⁸. Згодом вони були звільнені Указом ПВР СРСР від 19 травня 1958 р.

Певні зрушення у долі членів родин ОУНівців відбулися у 1956 р., коли постановою РМ СРСР від 15 травня № 644–376т звільнялися із спецпоселення ті з них, хто був переведений із заслання на поселення згідно з Указом ПВР СРСР від 10 березня 1956 р. Звільнення відбувалося без повернення конфіскованого майна, а розпорядженням МВС СРСР від 6 грудня 1956 р. заборонялося виселенням українським націоналістам повертатися в Західну Україну¹⁹. Цю заборону у подальшому регламентував також Указ ПВР СРСР від 7 січня 1960 р. Лише у виключних випадках питання вирішували облвиконкоми.

За даними МВС СРСР, станом на 1 січня 1958 р. у місцях поселення залишалось на обліку 77 954 особи, з яких: колишніх учасників ОУН — 4 478 осіб, членів сімей учасників ОУН — 46 924 особи, посібників ОУН та УПА і членів їх сімей — 26 552 особи²⁰.

Початок 60-х років ознаменувався низкою законодавчо-нормативних актів, за якими відбувалося певне пом'якшення долі колишніх учасників оунівського руху та збройного опору на Західній Україні. Зокрема, Указом ПВР СРСР від 18 квітня 1961 р. звільнялися із спецпоселення ко-

лишні учасники ОУН, які були засуджені за злочини, здійснені ними у віці до 18 років.

У 1963 р. відбулися нові певні зрушення у долі колишніх керівників і учасників ОУН та УПА, коли Указом ПВР СРСР від 6 грудня 1963 р. вони були звільнені із спецпоселення і направлені до своїх сімей²¹ без права повернення на проживання в містя, звідки були виселені.

Варта уваги також та обставина, що ще раніше Указом ПВР СРСР від 11 березня 1952 р. після відбуття покарання деякі колишні керівники і учасники ОУН і УПА, які були раніше засуджені до позбавлення волі, вже направлялися до своїх сімей.

Постановою ПВР СРСР від 29 квітня 1964 р. була розповсюджена дія Указу ПВР СРСР від 6 грудня 1963 р. про звільнення із спецпоселення колишніх учасників антирадянських націоналістичних організацій, виселених за постановами колишніх особливих нарад МДБ, а також направлених на спецпоселення відповідно до Указу ПВР СРСР від 10 березня 1956 р.

Окремим масивом документів у ДА МВС України представлена діяльність державно-партійного апарату та НКВС з виселення у віддалені місцевості й інших категорій осіб під час війни.

Так, за директивою НКВС СРСР від 7 січня 1944 р. і за постановами Особливої наради НКДБ СРСР до Суздальського району Новосибірської області були виселені члени сімей громадян, які були зареєстровані німецькою окупаційною владою як «фольксдойч» (глави сімей були заарештовані органами НКДБ). Впродовж 1944–1947 рр. виселили 3 631 члена сімей, із них за 1944 р. — 989 осіб, за 1945 р. — 2 011 осіб, за 1946 р. — 489 осіб, за 1947 р. — 142 особи²².

Указом ПВР СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» були звільнені «фольксдойч» і члени їх сімей. Обмеження вибору місця їхнього подальшого проживання Указом не передбачалося.

За постановою ДКО СРСР від 18 серпня 1945 р. були виселені до Каргандинської області на шість років громадяни, які служили під час війни в німецьких формуваннях і були повернені по репатріації з Німеччини. Протягом 1945–1947 рр. німців із числа репатріантів було виселено 6 255 осіб.

Особи, яких торкалася дана постанова, були звільнені Указом ПВР СРСР від 13 грудня 1955 р. без повернення конфіскованого майна і без права повернення до місць попереднього проживання.

Драматична доля військовополонених також висвітлюється у документах, що зберігаються у фондах ДА МВС України. Зокрема, за постановою ДКО СРСР від 18 серпня 1945 р. на спецпоселенні опинилися колишні військовополонені, до яких не була застосована кримінальна відповідальність (громадяни, які служили в німецькій армії, німецьких строю-

вих формуваннях, легіонери, «власівці» і поліцейські). Механізм проведення цієї акції регламентувався наказом НКВС СРСР від 30 серпня 1945 р. № 149. Виселені направлялись на будови Півночі та Північно-Печорської залізниці, на підприємства, де повинні були відпрацювати шість років. За 1944–1946 рр. було виселено 2 894 особи.

Звільнення колишніх військовополонених відбулося у 50-х роках, коли спочатку за постановою РМ СРСР від 7 жовтня 1951 р., а згодом Указом ПВР СРСР від 13 грудня 1955 р., після закінчення строку покарання та Указу ПВР СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», вони отримали нарешті можливість після тривалих, переважно несправедливих і тяжких поневірянь, повернутися до рідних домівок.

Після війни виселення у віддалені райони не припинилося. Торкалося воно не лише тих, хто мав (чи не мав. — *Авт.*) відношення до співпраці з окупантами, але й «турбував» радянську владу своєю релігійною діяльністю або, знову ж таки національною ознакою. Так, за постановою РМ СРСР від 6 березня 1951 р. були виселені особи, інтерновані з території Польщі. Їхнє звільнення відбулося за постановою РМ СРСР від 13 січня 1958 р.

У відповідності до постанови РМ СРСР від 13 лютого 1951 р. із західних областей України були виселені колишні службовці польської армії генерала Андерса разом із сім'ями, а за постановою РМ СРСР від 3 березня 1951 р. і за рішенням Особливої наради МДБ СРСР — активні учасники антирадянської нелегальної секти «ієговісти» та члени їх сімей (всього 8 984 особи).

Ці категорії громадян частково були звільнені Указом ПВР СРСР від 2 серпня 1958 р. без повернення конфіскованого майна і без права проживання в місцях, звідки були виселені. У виключних випадках дозвіл на повернення до колишнього місця проживання надавали облвиконкоми. Указом ПВР від 30 вересня 1965 р. додатково були звільнені ієговісти, що продовжували залишатися на спецпоселенні без повернення конфіскованого майна і права проживання в місцях, звідки були виселені.

Фонди ДА МВС України, окрім вже зазначених документів, містять також і законодавчо-нормативні документи, які регламентували виселення осіб за кримінальні злочини та інші антисоціальні дії.

Зокрема, згідно з указами ПВР СРСР від 4 червня 1947 р. та від 21 лютого 1948 р. з постійного місця проживання були виселені на строк до 5–7 років особи, яких звинувачували в розкраданні державного і суспільного майна. Указом ПВР СРСР від 2 червня 1948 р. виселялись у віддалені райони СРСР особи, які ухилялися від роботи у сільському господарстві. За Указом ПВР СРСР від 23 липня 1951 р. були виселені на строк 5 років у віддалені райони СРСР громадяни, яких визнали антигромадськими, паразитичними елементами та громадяни, які займалися жебрацтвом.

1952 р. став роком появи на світ справді «синтетичного» документу, який важко приєднати до жодного із розглянутих вище сюжетів, позаяк він торкався досить широкого спектру категорій громадян, виселених на спецпоселення. Йдеться про Указ ПВР СРСР від 11 березня 1952 р. за яким особи, що відбули строк покарання, і члени сімей яких перебували на спецпоселенні, — карачаївці, інгуші, чеченці, калмики, балкарці, німці, кримські татари, греки, іранці, турки, «куркулі» — жителі західних областей України, учасники і посібники націоналістичного підпілля, ієговісти та інші особи — після відбуття строку покарання на спецпоселенні, етапом направлялись під нагляд органів МДБ за місцем проживання їх сімей. Відповідні відомчі документи (наказ МДБ, МВС СРСР від 1 квітня 1952 р.²³, наказ МВС СРСР від 12 березня 1952 р.²⁴, директива МВС СРСР від 20 квітня 1952 р.) роз'яснювали та визначали порядок виконання згаданого Указу.

Радянська влада та її відповідні репресивні органи пильно стежили і карали тих осіб, які вчиняли спроби самовільно залишити місця спецпоселення. Так, за Указом ПВР СРСР від 26 листопада 1948 р. за втечу із спецпоселення засуджували на 20 років каторжних робіт, а винних у покриванні утікачів — до 5 років позбавлення волі. Указ ПВР СРСР від 9 вересня 1956 р. передбачав арешт та етапування до місця заслання осіб, які самовільно повернулися із заслання до попереднього місця проживання.

Зберігається у фондах ДА МВС України й інформація про виконання Указу ПВР СРСР від 27 березня 1953 р. «Про амністію», який з'явився після смерті Й.Сталіна. Він знімав судимість і заміняв заслання на поселення для осіб, засуджених до позбавлення волі строком на 5 років включно²⁵. У цьому ж логічному ряду знаходиться і наказ МВС СРСР і Генерального прокурора СРСР від 24 квітня 1954 р. «Про звільнення із заслання на поселення засуджених за контрреволюційні злочини».

5 липня 1954 р. на світ з'являється дуже важлива постанова РМ СРСР, котра докорінно змінювала долю дітей спецпоселенців всіх категорій, які народилися після 31 грудня 1937 р. Вони знімалися з обліку спецпоселення, а тим, хто досяг 16 років, для вступу на навчання дозволялося виїжджати у будь-який населений пункт СРСР. Студенти знімалися з оперативного обліку. Обмежень у виборі місця проживання не було.

Розпорядженням МВС СРСР і Генерального Прокурора СРСР від 27 березня 1954 р.²⁶ були зняті зі спеціального обліку діти спецпоселенців — «куркулів», виселених у 1929–1933 рр.; поляків, виселених у 1936 р. із прикордонної зони; іноземних підданих, виселених від афганського і іранського кордону; колишніх поміщиків, фабрикантів, торговців та учасників «контрреволюційних організацій», виселених із західних областей України в 1940 р.; німців, які не були виселені, але були взяті на облік за місцем проживання; репатрійованих німців; іноземних підданих і осіб без

громадянства, виселених із Криму в 1944 р.; «фольксдойч»; антирадянських релігійних груп. Обмеження щодо їхнього місця проживання не передбачались.

Розпорядженням РМ СРСР від 22 вересня 1954 р. були звільнені із спецпоселення особи, які в місцях спецпоселення перейшли на роботу у вугільну промисловість і відпрацювали на шахтах і розрізах три роки. Вони були зняті з оперативного обліку без обмежень у місці проживання.

З середини 50-х років спостерігається справжня «революція» у справі звільнення з місць спецпоселень низки категорій громадян. Так, за постановою РМ СРСР від 24 листопада 1955 р. та від 12 березня 1956 р. (з роз'ясненнями для їх виконавців у наказах МВС СРСР від 2 грудня 1955 р. та від 19 березня 1956 р.²⁷) були звільнені із спецпоселення: учасники Великої Вітчизняної війни та члени їх сімей; громадяни, нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу та члени їх сімей; члени сімей загиблих на фронтах війни; викладачі навчальних закладів та їх сім'ї; жінки, які уклали законний шлюб з місцевими жителями, котрі не були спецпоселенцями; жінки — українки, росіянки, білоруски та представниці інших національностей, які не підлягали виселенню, але були виселені разом із німцями, кримськими татарами, турками та іншими особами, які вже розірвали шлюб; одинокі інваліди та особи, які мали невиліковні хвороби, не могли забезпечити собі проживання і їм потрібен був нагляд. Звільненим не поверталося конфісковане майно і заборонялося повертатися на попереднє місце проживання.

Указом ПВР СРСР від 28 березня 1958 р. з деталізацією механізму його виконання у наказі МВС СРСР від 1 квітня 1959 р.²⁸ були звільнені із спецпоселення особи, обрані в місцеві Ради депутатів трудящих, профспілкові та комсомольські органи, а також ті, що перебували на їх утриманні й громадяни, яким на момент виселення на спецпоселення не виповнилося 16 років. Люди звільнялись без повернення конфіскованого майна при виселенні і без права повернення на попереднє місце проживання.

Разом з тим влада не забувала попереджати і вживати репресивних заходів до тих, хто дозволив собі самовільно залишити місце спецпоселення. За Указом ПВР УРСР від 15 червня 1959 р. особи, які поверталися в Україну без відповідного дозволу (в порушення указів ПВР СРСР від 26 березня, 19 травня та 2 серпня 1958 р.) за вироком суду виселялися на три роки²⁹.

За статистичними даними МВС УРСР станом на 1 січня 1958 р. на спецпоселенні із числа громадян, виселених з Української РСР, залишалось:

— колишніх поміщиків, торговців, учасників так званих буржуазних політичних партій і урядів, антирадянських організацій, та членів їх сімей (2 237 осіб);

— колишніх учасників ОУН і УПА (4 478 осіб);

- членів сімей учасників ОУН і УПА (26 552 особи);
- посібників ОУН і членів їх сімей (2 871 особа);
- колишніх службовців армії Андерса із сім'ями (496 осіб);
- ієговістів і членів їх сімей (4 113 особи)³⁰.

Остаточне звільнення згаданих у наведеному переліку громадян відбувалося впродовж 1958–1965 рр. Відтоді сплинуло майже три десятиліття, аж доки після набуття Україною незалежності була прийнята низка законів, котрі, хоча й не повною мірою, відновили справедливість стосовно громадян нашої держави, втягнутих тоталітарним радянським режимом у вир тяжких випробувань, ціною яких стали не лише мільйони загиблих, але й скалічене життя безвинно постраждалих — спецпоселенців. Вони повною мірою відчули ту вакханалію, яка страшним смерчем прокотилася по долях багатьох безвинних людей.

Згідно із Законом України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» відбулася реабілітація і виселених. Відповідно до статті 3 Закону реабілітації підлягають громадяни, виселені з постійного місця проживання і позбавлені майна за рішенням органів державної влади і управління за політичними, соціальними, національними, релігійними та іншими мотивами під видом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпосібниками та їх сім'ями. Але згідно із Законом спецпоселенці не визнані жертвами політичних репресій. На думку автора, це несправедливо...

Зберігаючи у своїх архівосховищах близько 500 тис. архівних справ спецпоселенців, ДА МВС України та його підрозділи в областях беруть активну участь у відновленні прав реабілітованих громадян. Впродовж десяти років видано близько 100 тис. довідок про виселення та реабілітацію. За дорученням комісій з питань поновлення прав реабілітованих при обласних і районних держадміністраціях органами внутрішніх справ України встановлюються факти безпідставності виселення громадян, направлення на спецпоселення, а також конфіскації та вилучення майна під час репресій.

Примітки

¹ Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования. — 1990. — № 11. — С. 3–4.

² Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е — 1930-е годы. — М.: Готика, 1998. — С. 79.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. У 2-х книгах. Кн. перша. — К., 1994. — С. 87.

⁴ Хрестоматія з історії держави і права України. В 2-х томах. — Т. 2. Лютий 1917 р. — 1996 р. — К., 1997. — С. 197.

⁵ Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1960. Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. — М.: Демократия, 1997. — С. 10.

- ⁶ Збірник секретних наказів Робітничо-селянської міліції УСРР. — Харків, 1928. — С. 105–106.
- ⁷ *Цт* — документ має гриф «цілком таємно».
- ⁸ Накази НКВС СРСР, що стосувалися виселення громадян України у більшості були відмінені у 1953–1954 рр. і вилучені із відповідного фонду ДА МВС України.
- ⁹ ДА МВС України. — Ф. 45. — Спр. 313. — Арк. 118.
- ¹⁰ На жаль, не всі тексти згаданої та інших постанов та указів партійних й державних органів у повному обсязі представлені в ДА МВС України.
- ¹¹ ДА МВС України. — Ф. 15. — Спр. 146. — Арк. 12.
- ¹² Там само. — Спр. 151. — Арк. 280.
- ¹³ *Ченцов В.В.* Зазнач. праця. — С. 42.
- ¹⁴ ДА МВС України. — Ф. 15. — Спр. 45. — Арк. 123.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ У 1946 р. НКВС було перейменовано в МВС, а НКДБ — в МДБ.
- ¹⁷ ДА МВС України. — Ф. 45. — Спр. 353. — Арк. 83.
- ¹⁸ Там само. — Ф. 15. — Спр. 51. — Арк. 293–294.
- ¹⁹ Там само. — Ф. 45. — Спр. 356. — Арк. 162.
- ²⁰ Там само. — Ф. 15. — Спр. 115. — Арк. 16.
- ²¹ Сім'ї керівників і членів ОУН і УПА теж залишались на спецпоселенні. Таким чином, відбувалося лише возз'єднання родин, що також у тих умовах розцінювалось як певне благо для людей, яких доля розлучила на десятиліття.
- ²² ДА МВС України. — Ф. 15. — Спр. 115. — Арк. 16.
- ²³ Там само. — Ф. 45. — Спр. 277. — Арк. 251.
- ²⁴ Там само. — Спр. 278. — Арк. 163.
- ²⁵ Йдеться про осіб, направлених після відбуття покарання на поселення відповідно до Указу ПВР СРСР від 21 лютого 1948 р. — наказ МВС СРСР і Генерального прокурора СРСР від 24 квітня 1954 р.
- ²⁶ ДА МВС України. — Ф. 45. — Спр. 324. — Арк. 90.
- ²⁷ Там само. — Спр. 353. — Арк. 84.
- ²⁸ Там само. — Спр. 385. — Арк. 303–306.
- ²⁹ Там само. — Ф. 46. — Спр. 322. — Арк. 25–27.
- ³⁰ Там само. — Ф. 15. — Спр. 115. — Арк. 16.

*Володимир Нікольський
(Донецьк)*

СТАТИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ РЕПРЕСОВАНИХ РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ У 1943–1957 рр. (за документами державного архіву СБ України)

Запропонована стаття продовжує цикл публікацій автора, що стали результатом дослідження кількісних характеристик наслідків репресій з політичних мотивів в радянській Україні¹.

Джерельну основу роботи становлять документи Державного архіву Служби безпеки України, зокрема статистичні звіти обласних управлінь НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ, що зберігаються у фонді 42*.

Обраний для аналізу період дещо відрізняється від загальноновизнаної історичної хронології. Автор виходив із тогочасних специфічних особливостей діяльності радянських органів державної безпеки. Початок звільнення території України від німецько-фашистських загарбників у 1943 р. призвів до переходу органів держбезпеки до активного виявлення осіб, що скоїли (або «ймовірно скоїли») злочини, пов'язані з війною. Йдеться про зрадників Батьківщини, дезертирів, шпигунів, пособників окупантам тощо. Ця діяльність, з різними характеристиками інтенсивності, продовжувалася протягом тривалого часу.

* Серед використаних автором архівних джерел із зазначеного фонду ДА СБ України значну масу становлять робочі статистичні матеріали радянських органів держбезпеки. Оскільки деякі з них навіть не мають формальних ознак завершених документів, слід враховувати можливість певних непорозумінь при підрахунках. — *Редколегія.*